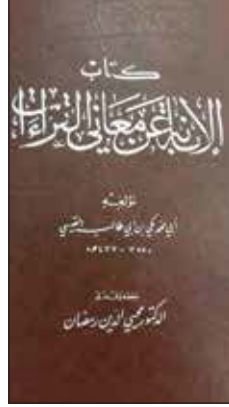

MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB (ö. 437/1045)
“EL-İBÂNE ‘AN ME’ÂNİ’L-KİRÂÂT”

(thk. Muhyiddîn Ramazan, Şam: Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1979)

Yaşar Akaslan

Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Asst. Prof., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic
Sciences
Samsun, Turkey
yakaslan55@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0715-9295

Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) tarafından kaleme alınan *el-İbâne ‘an me’âni’l-kirâât*, kırâat tarihinin ilk beş asrında “yedi harf” ve “kırâat ihtilaf-ları” hususundaki tek müstakil eser olması ve kendisinden sonra yapılan çalışmalarını etkilemesi bakımından önem arz etmektedir. Eserinin mukaddimesinde müellif, kırâatlerin anlam ve keyfiyetlerini açıkladığını; bu konudaki inanılması gereken hususları dile getirdiğini; kırâatlere ilişkin faydalı bilgiler verdiğini; bazı kapalı konuları izah ettiğini; kendisinin bir araya getirdiği ve açıkladığı meseleleri ihtiva eden bir kitabın benzerinin kendisinden önce telif edilmediğini söyler. (s. 19-20)

Kur’ân tarihinin en mühim konularından biri olan ve kırâat ilminin meş-rûiyet kazanmasının en önemli unsuru kabul edilen “yedi harf” meselesi, özellikle Kur’ân ilimleriyle meşgul olan pek çok ilim adamının gündeminde önemli yer tutmuştur. Mekkî b. Ebî Tâlib de temel kaynak olarak kabul gören

*el-İbâne'*yi bu netameli konuya hasretmiştir. Eser, bu açıdan erbabınca orijinal bir çalışma olarak gösterilmektedir.

Konu ve kaynakları açısından ilk dönem ilm-i kırâat çalışmalarının da ana kaynaklarından sayılan *el-İbâne*, aslında müellifin *el-Keşf 'an vucûhi'l-kirâati's-seb' ve 'ilelihâ ve hucejihâ'* isimli eserinin içinde yer alan bir bölümdür. Müellif, *el-Keşf* te bu bölüme yer verdiği için ötürü eserin çok daha faydalı bir hâle geldiğinden bahseder. Risâle, konuyla ilgilenen öğrenciler tarafından, söz konusu bölümün müstakil bir eser olarak değerlendirilmesi yönünde müellife yapılan yoğun istekler neticesinde derlenmiştir. Böylece eser, ihtiva ettiği mesele çerçevesinde müstakil bir çalışma olarak literatürde yerini almıştır.

Gerek üslup gerekse ele aldığı konular bakımından özgün bir görünüm arz eden *el-İbâne*, kendisinden sonra gelen pek çok âlim için ilm-i kırâat alanında başvuru kaynağı olmuştur. Bu özelliğiyle risâle, Mekkî b. Ebî Tâlib'in en fazla rağbet gören eseridir.

el-İbâne, Abdülfettâh İsmail Şelebî (Kahire-1960/1964 ve Mekke-1985); Muhyiddîn Ramazan (Şam-1979) ve Farağlî Seyyid Arbâvî (Beyrut-2011) tarafından tahkîk edilerek yayımlanmıştır. Ayrıca Fatih Çollak'ın (İstanbul-2003) tercüme ettiği eser, Mahmut Şevket Öztürk tarafından "*Mekkî b. Ebî Tâlib ve el-İbâne 'an Me'âni'l-Kirâat Adlı Eseri*" (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa-2011) ismiyle yüksek lisans çalışması olarak savunulmuştur.

Müellif eserinde, "yedi harf" ve "kırâat ihtilafları" etrafında birbirinden farklı yorumlar ve açıklayıcı bilgiler verirken o döneme kadar karşılaşılmayan soru-cevap yöntemini kullanmıştır.

Yedi harf ve yedi kırâat ayrımının izah edildiği çalışmanın ilk kısmında müellif, yedi kırâat imamına nispet edilen kırâatlerin Hz. Peygamber'in (sav) okunmasına müsaade ettiği ve "Kur'ân yedi harf üzerine nâzil olmuştur; dileğinizi okuyun!" rivâyetinde geçen yedi harf midir? Yoksa söz konusu kırâatler yedi harfin bir kısmı yahut onlardan biri midir? sorusu etrafında meseleyi tartışır. Buna göre sahih senedle aktarılagelen kırâatlerin tümü yedi harften bir bölümdür; yedi harfin tamamı değildir. Bu kırâatlerin lafızları, üzerinde görüş birliğine varılan Mesâhif-i Osmâniyye'nin yazı karakteriyle örtüşmektedir. Dolayısıyla yedi harf kaynaklı hiçbir kırâat, Hz. Osman'ın (ö. 35/656)

1 *el-Keşf 'an vucûhi'l-kirâati's-seb' ve 'ilelihâ ve hucejihâ'* isimli eser, Mekkî b. Ebî Tâlib'in yedi kırâate dair telif ettiği *et-Tebssura fi'l-kirâati's-seb'* isimli çalışmasının yine müellif tarafından serh edilmiş halidir.

istinsah ettirdiği ve farklı merkezlere gönderdiği mushafların hattının dışına çıkmamıştır. Bu bağlamda halife Hz. Osman, Müslümanları bu mushafları okuma hususunda bir araya getirmiş, geçerli imlaya ters düşen kırâatleri okumayı yasaklamıştır. Sahih senedle rivâyet edilse bile resmu'l-mushafın karakterine uymayan kırâatler bidat ve hata olarak kabul edilmiştir.

Mushafın tek harf üzerine yazılmasına rağmen -hat gereği- lafızların noktasız ve harekesiz olmasından dolayı birçok harf üzere okunması muhtemeldir. Hattın imkan verdiği böyle bir ihtimal de geri kalan altı harfi ihtiva etmektedir. Mushaf elimizde bulunduğu halde Kur'ân'ı yedi harfin dışında kalan, Hz. Osman ve bu hususta ona tâbi olanların amaçlarına aykırı bir kırâat üzere okuyan kişi, Allah'ın (cc) kitabını tahrif etmiş ve değiştirmiş demektir. Böyle bir işe teşebbüs eden kimse ise yanılmıştır. (s. 21-34)

Müellif, mushaf hattından kaynaklanan farklı okumalar hususunda kırâat imamlarının ihtilaf sebepleri ile ilgili bölümde, meseleye yedi harf ruhsatıyla ilgili "...Dilediğinizi okuyun!" ifadesine vurgu yapar. Zira Kur'ân ve yedi harf ruhsatı konusunda tartışmaya girilmemesi ve farklı okumaların inkar edilmemesi gerektiğini tavsiye eden Hz. Peygamber'den (sav) birçok rivâyet söz konusudur. Örneğin, Rasûlullah'ın (sav) "Öğretildiğiniz gibi okuyun!" uyarısı sebebiyle sahâbe, diğer arkadaşlarının kırâatinden farklı da olsa kendi öğrendiği kırâati okumaya devam etmiştir. Nitekim Hz. Ömer ile Hişam b. Hakîm arasında yaşanan anlaşmazlığın neticesi bu bağlamda değerlendirilebilir. Özetle sahâbiler, öğrendiği kırâat üzere okurken diğerlerinin okuduğunu inkar etmiyordu. Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra da durum bu meyanda devam etmiş, fetih hareketleriyle birlikte onlar gittikleri yerlerde Kur'ân'ı öğrendikleri gibi aktarmışlardır. Böylece Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetlerine kadar, farklı bölgelerde yaşayan Müslüman halkın okuduğu kırâat, kendilerine Kur'ân'ı öğreten ve kendinden sonrakilere aktaran sahâbilerin kırâati gereği değişiklik arz etmiştir.

Farklı kırâatlerin nakil faaliyetinde, yedi kırâat imamının yaşadığı dönemlere kadar bu şekilde devam etmiştir. Bu kırâat imamları ise râvîlerine kırâatleri aktarırken alıp okuduklarını ve okumadıklarını tespit etme ihtiyacı duymuşlardır. İmâm Nâfi' bu bağlamda, yaklaşık yetmiş tâbiîn kurrâsından kırâat okuduğunu, üzerinde iki kişinin ittifak ettiği kırâati aldığını; bir kişinin yalnız kaldığı kırâati ise terk ettiğini; böylece kendi kırâatini meydana getirdiğini ifade eder. Yine kırâat-ı seb'a imamlarından Kisâî'nin, kendisinden kırâat okuduğu İmam Hamza'ya üç yüz yerde muhalefet etmesini bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. (s. 35-38)

Kabul gören ve görmeyen kırâatler hususunda müellif bilinen üç şarttan bahseder. Sahih kırâat kriterleri olarak kabul edilen bu şartları, senedin güvenilir râvîler tarafından Hz. Peygamber'e (sav) ulaşması, Kur'ân'ın nâzil olduğu Arap dil ve gramerine uygun olması ve resmu'l-mushafa muvâfakat etmesi olarak zikreder. Sıhhat kriterlerini taşıyan kırâatlerin vahye dayandığı hususunda şüphe yoktur. Bu kırâatler, Kur'ân olarak okunur ve inkar edilmesi halinde kişi küfre girer. Kur'âniyyet vasıflarından herhangi birini taşımayanlar ise kırâat kabul edilse de Kur'ân olarak okunamazlar. (s. 39-43)

Kur'ân'ın Hz. Peygamber (sav) döneminde derlenip derlenmediği ve daha sonrasında nasıl cem' edildiği meselesini müellif, farazî bir soru sorarak özetler. Kur'ân'ın nüzûl sürecinde sadece hafızalarda dağınık âyetler şeklinde yer aldığı ancak Hz. Peygamber (sav) döneminde bir mushaf içinde derlenmediği hususunda tevâtürden bahseder. Ardından birçok hâfız sahâbînin Yemâme (12/633) savaşında şehit olmasının ortaya çıkardığı Kur'ân'ı cem' ihtiyacı ve bu serüveni ana hatlarıyla süreçte yer alan isimler eşliğinde anlatır. (s. 44-47)

Müellif, Hz. Osman'ın Kur'ân'ı tek mushaf etrafında toplama ve diğer sahâbe mushaflarını yakıtma gerekçesini ilgili rivâyet çerçevesinde ele almıştır. Buna göre Hz. Osman'ın hilafeti döneminde gerçekleşen Azerbaycan-Ermenistan seferleri esnasında, İslâm ordusu içindeki askerler, Kur'ân lafızları hususunda ihtilafa düşmüş, "Bizim kırâatimiz sizinkilerden daha doğrudur." demek suretiyle birbirlerine düşmanlık beslemiş, hatta birbirlerini tekfir edecek kadar meseleyi ileri götürmüşlerdi. Hadiseye şahit olan Huzeyfe b. Yemân'ın (ö. 36/656) halifeye olayı aktararak ümmetin Allah'ın (cc) kitabı hususunda Hıristiyan ve Yahudilerin yaşadıkları benzer ihtilafa ilişkin endişelerini dile getirmiştir. Meseleye vâkıf olan Hz. Osman, daha önce derlenip Hz. Hafsa'ya (ö. 45/665?) teslim edilen imam mushafı getirterek Zeyd b. Sâbit başkanlığında gerekli istinsahı yaptırmıştır. Buna göre müellif, beş ya da yedi adet olmak üzere istinsah edildiğini söylediği mushafların farklı İslâm merkezlerine gönderildiğini belirtir. Diğer mushafların ise halife Hz. Osman tarafından yakıtıldığını ya da kaynar su içine atıldığı rivâyetlerine yer verir. Böylece Müslümanlar, Osman Mushafı etrafında toplanmıştır. (s. 48-52)

Yedi harf olgusunun kaynağı "ahruf-u seb'a" rivâyetlerinin ne anlama geldiği ve meselenin nasıl değerlendirilmesi gerektiği hususunda kaynaklarda birçok görüş yer almaktadır. Müellife göre ahruf-u seb'a, Kur'an'da yer alan farklı lügat ve kırâat esnasında işitilen lafızlardaki manalardadır. Söz konusu farklı lügatler manası bir, lafzı farklı; lafzı ve manası farklı olarak ortaya çıkmıştır. Müellif bu noktada, yedi sayısını dikkate alarak bir tasnif yapmıştır.

Buna göre Mekkî b. Ebî Tâlib'in, mesele hakkında ilk görüş beyan eden İbn Kuteybe'den (ö. 276/889) istifade ederek yaptığı bu yedili tasnif şu şekildedir: *Lafzın başka bir lafızla yer değiştirmesi, lafzın fazla ya da eksik olması, harfin fazla ya da eksik olması, hareketin değişmesi, hareketli harfin sâkin telaffuzu, harfin teşdîd ya da tahfîfi, takdîm ve te'hîr*. Öte yandan kaynaklarda yedi harfin *helal-haram, emir-nehiy, nâsih-mensûh* vb. konularla ilgili olduğu nakledilir. Müellife göre böyle bir açıklama doğru değildir. Zira ahurf-u seb'a bu konuları ihtiva etseydi, Hz. Peygamber (sav): "Dilediğinizi okuyun! Hangisini okursanız isâbet etmiş olursunuz." demezdi. (s. 53-58)

Kur'ân'ın birçok harfle tilâveti, onu bu şekilde kırâat eden kişiye ne fayda sağlar? sorusuna müellif, kolaylık prensibini ileri sürerek cevap verir. Buna göre Allah (cc), din hususunda kullarını zorlamadığı gibi emrettiklerinde de sıkıntı çıkarmamıştır. Kur'ân'ın nâzil olduğu dili konuşan Arap kabilelerinin her biri farklı lehçeleri kullanıyor, diğerlerini telaffuzda zorlanıyorlardı. Onlardan mensup oldukları kabilenin kolay ve alışageldikleri lehçelerini terk etmesi beklenemezdi. Bu münasebetle müellif, Allah'ın (cc) her kabileye kendi lehçesi ve kendisine kolay gelen diğer lehçeler üzere Kur'ân'ı okuması için Kur'ân'ı yedi farklı harfle indirdiğini dile getirir. (s. 59-60)

Kırâat imamlarının ihtilaf sebeplerini müellif, kurrâ imamların her birinin farklı birçok kişiden kırâat okumaları ve okuduklarını başkalarına da nakletmeleriyle açıklar. Bunu da kırâat imamlarından Nâfi' (ö. 169/785) özelinde örneklendirir. Buna göre Nâfi', hocalarından okuduğu kırâatlere uygun olanları kendisine okuyan öğrencilerinden hiçbirini reddetmemiş; "Bize seçtiğin rivâyeti okut!" denildiğinde de onu okutmuştur. (s. 61-62)

Müellif, derece ve ilim açısından kendilerinden daha üstün âlimler mevcut olmasına rağmen yedi kırâat imamının meşhur olma sebeplerine de değinir. Buna göre hicrî II. ve III. asırda kırâat imamlarının râvîlerinin ve ihtilaflarının sayıları oldukça fazlaydı. IV. asırda kırâat âlimleri kolay muhafaza edilmesi ve disipline edilmesi amacıyla, mushaf hattıyla örtüşen kırâatleri sınırlama yoluna gittiler. Bu münasebetle Müslümanlar güvenilir, rivâyetinde sağlamlığıyla temâyüz eden, âlim, dindar, tecrübeli, yaşadığı çevrede insanların bu gibi hususlarda ittifak ettikleri imamlara yöneldiler. Bu imamlar kendi beldelerine nispet edilen mushaf hattının dışına çıkmıyorlardı. İşte ömürleri kırâat okutmakla geçen Nâfi' (ö. 169/785) Medine'de; İbn Kesîr (ö. 120/738) Mekke'de; Ebû 'Amr (ö. 154/771) Basra'da; İbn Âmir (ö. 118/736) Şam'da; Âsım (ö. 127/745) ve Hamza (ö. 156/773) Kûfe'de ve Kisâî (ö. 189/805) de Irak'ta o bölge Müslümanlarının kırâatte imamları oldular. (s. 63-65)

Kırâatleri tercih edilen kurrânın sayısı daha fazla ya da daha az değil de neden yedi sayısı ile sınırlandırılmıştır? sorusuna gelince, müellif bu konuda iki gerekçeden bahseder. Birincisi, kurrâ sayısının Hz. Osman'ın istinsah ettirip farklı İslâm merkezlerine gönderdiği yedi mushafa; ikincisi ise Kur'ân'ın nâzil olduğu yedi harfe karşılık gelmesidir. Kırâatleri sınırlama çalışmalarını ilk kez İbn Mücâhid (ö. 324/936) gerçekleştirmiş, kendisinden sonra gelenler de bu konuda ona tâbi olmuşlardır. (s. 66-67)

Kur'ân'ın ezber yoluyla derlenmesi hususunu müellif, Hz. Peygamber (sav) döneminde, sahâbe arasında Kur'ân'ın tamamını ezberleyen olmuş mu ki bugün onları ezberleyip okudukları Kur'ân hakkında kalpler tatmin olsun? sorusuna, mevzuya dair birçok rivâyete yer vererek cevaplandırır. Ona göre Kur'ân'ın tamamını ezberleyenler üzerinde görüş birliği yoktur. Hz. Peygamber'in (sav), Kur'ân'ın Abdullah b. Mes'ûd, Übeyy b. Ka'b, Muaz b. Cebel ve Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim'den öğrenilmesini tavsiye etmesine karşılık mushafın derlenme faaliyetinde en önemli kişi olarak yer alan Zeyd b. Sâbit'ten bahsetmemesi meselesine de açıklık getirir. Zeyd b. Sâbit'in geniş ilmi, vahiy kâtipliği yapacak seviyede olması, Hz. Peygamber'e (sav) hayat-tayken Kur'ân'ı okuması ve cem' etmesi, onun özel olarak seçildiğinin ve ashâb arasında bilindiğinin işaretidir. Nitekim gerek Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) dönemindeki cem' gerekse Hz. Osman'ın (ö. 35/656) hilâfetindeki istinsah komisyonuna başkanlık etmesine kimsenin itirazı olmamıştır. Bununla birlikte, onun hakkında olumsuz bir algının yanlışlığını gerekçelendirerek detaylandırır. (s. 68-77)

Müellif, ahruf-u seb'a meselesine ilişkin rivâyetlerden on ikisine yer vererek meselenin işitilip rivâyet edilen farklı lafızlarla ilgili olduğunu; kalplerdeki gizli ve inanç ile ilişkili manalar olmadığını söyler. (s. 78-85)

Âyet sayılarına göre her sûrede birçok kırâat ihtilafa ilişkin örnekler mevcuttur. Daha az, kolay ve muhtasar olacağı kanaatiyle, konuyu uzatmamak için kısa bir sûre olan Fâtiha sûresindeki kırâat ihtilaflarını müellif eserin son kısmında zikreder. Burada, mushaf hattına uygun olan yedi kırâat; yedi kırâatin dışında kalan ancak mushaf hattına muvâfakat eden kırâatler; yedi kırâatin dışında kalan ve mushaf hattıyla örtüşmeyen kırâatler açısından sûreyi tahlil eder. Mekkî b. Ebî Tâlib, örnek olarak sunduğu bu sûredeki malumatın, anlayışlı insanlara yeterli geleceğini dile getirerek eserini sonlandırır. (s. 86-98)